

УДК [378.09+331.5]:338.246.87

Оксана Володимирівна ОРЛИК

кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної кібернетики та інформаційних технологій, Одеський національний економічний університет, Україна, e-mail: orox@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1235-7838>

ВЗАЄМОДІЯ РИНКІВ ПРАЦІ ТА ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Орлик, О. В. Взаємодія ринків праці та освітніх послуг в контексті забезпечення економічної безпеки // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць (ISSN 2313-4569); за ред. М. І. Зверякова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2018. № 2 (66). С. 85–98.

Анотація. У статті досліджено сучасні тенденції розвитку ринків праці та освітніх послуг в Україні. Визначено характерні елементи та особливості економічної безпеки закладів вищої освіти, окреслено загрози її забезпеченню. Виявлено проблеми взаємодії ринків праці та освітніх послуг, що негативно впливають на рівень економічної безпеки закладів вищої освіти. Автором статті встановлено, що останнім часом поширюються тенденції невідповідності рівня підготовки випускників закладів вищої освіти потребам економіки, держави та вимогам роботодавців. У результаті загострення проблеми невідповідності ринку освітніх послуг потребам ринку праці значна частка фахівців, які здобувають вищу освіту, не працевлаштовується за фахом, збільшився рівень безробіття серед випускників закладів вищої освіти. Дисбаланс між ринком освітніх послуг та ринком праці, який проявляється у домінуванні пропозиції над попитом, перевищенні попиту на окремі спеціальності і відсутності його на інші, негативно впливає та знижує рівень економічної безпеки закладів вищої освіти. На основі проведеного дослідження встановлено, що для вирішення завдань адаптації, виживання і розвитку в сучасних умовах, у закладів вищої освіти з'явилася потреба в забезпеченні їх конкурентоспроможності, як одного з інструментів підвищення рівня економічної безпеки. Автором статті запропоновано деякі напрямки підвищення рівня економічної безпеки закладів вищої освіти, зокрема: впровадження дуальної системи навчання, організація інформаційної взаємодії між ринками праці та освітніх послуг, розширення спеціалізації закладів вищої освіти, відкриття нових спеціальностей та спеціалізацій, що користуються популярністю у суспільстві, організація регіональних фондів розвитку освіти, створення освітніх кластерів тощо.

Ключові слова: ринок праці; ринок освітніх послуг; економічна безпека; заклади вищої освіти.

Оксана Владимировна ОРЛИК

кандидат экономических наук, доцент кафедры экономической кибернетики и информационных технологий, Одесский национальный экономический университет, Украина, e-mail: orox@ukr.net, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1235-7838>

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ РЫНКОВ ТРУДА И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Орлик, О. В. Взаимодействие рынков труда и образовательных услуг в контексте обеспечения экономической безопасности // Вестник социально-экономических исследований : сб. науч. трудов (ISSN 2313-4569); под ред. М. И. Зверякова (глав. ред.) и др. Одесса : Одесский национальный экономический университет. 2018. № 2 (66). С. 85–98.

Аннотация. В статье исследованы современные тенденции развития рынков труда и образовательных услуг в Украине. Определены характерные элементы и особенности экономической безопасности заведений высшего образования, очерчены угрозы ее обеспечению. Выявлены проблемы взаимодействия рынков труда и образовательных услуг, негативно влияющих на уровень экономической безопасности заведений высшего образования. Автором статьи установлено, что в последнее время распространяются тенденции несоответствия уровня подготовки выпускников заведений высшего образования потребностям экономики, государства и требованиям работодателей. В результате обострения проблемы несоответствия рынка образовательных услуг потребностям рынка труда значительная часть специалистов, которые получают высшее образование, не трудоустроивается по специальности, повысился уровень безработицы среди выпускников заведений высшего образования. Дисбаланс между рынком образовательных услуг и рынком труда, который проявляется в доминировании предложения над спросом, превышении спроса на отдельные

специальности и отсутствии его на другие, негативно влияет и снижает уровень экономической безопасности заведений высшего образования. На основе проведенного исследования установлено, что для решения задач адаптации, выживания и развития в современных условиях, у заведений высшего образования появилась потребность в обеспечении их конкурентоспособности, как одного из инструментов повышения уровня экономической безопасности. Автором статьи предложены некоторые направления повышения уровня экономической безопасности заведений высшего образования, в частности: внедрение дуальной системы обучения, организация информационного взаимодействия между рынками труда и образовательных услуг, расширение специализации заведений высшего образования, открытие новых специальностей и специализаций, пользующихся популярностью в обществе, организация региональных фондов развития образования, создание образовательных кластеров и т. д.

Ключевые слова: рынок труда; рынок образовательных услуг; экономическая безопасность; заведения высшего образования.

Oksana ORLYK

PhD in Economics, Associate Professor, Department of Economic Cybernetics and Information Technology, Odessa National Economics University, Ukraine, e-mail: orox@ukr.net,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1235-7838>

THE INTERACTION BETWEEN LABOR MARKETS AND EDUCATIONAL SERVICES IN THE CONTEXT OF ECONOMIC SECURITY PROVIDING

Orlyk, O. (2018). *The interaction between labor markets and educational services in the context of economic security providing*. Ed.: M. Zveryakov (ed.-in-ch.) and others [Vzaiemodiia rynkiv pratsi ta osvitykh posluh v konteksti zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky; za red.: M. I. Zveriyakova (gol. red.) ta in.], Socio-economic research bulletin; Visnik social'no-ekonomichnih doslidzen' (ISSN 2313-4569), Odessa National Economic University, Odessa, No. 2 (66), pp. 85–98.

Abstract. The article considers recent trends in the development of labor market and market of educational services in Ukraine. The characterizing features and specificity of economic security of the institutions offering higher education are defined, the threats of its provision are outlined. The study identifies issues of interaction between labor market and market of educational services that have an adverse effect on economic security in higher education institutions. The author of the article determines that the trends of the inconsistencies between the level of graduates of higher education institutions and the needs of the economy, the state and the requirements of employers have been spreading recently. As a result of the problem aggravation of inconsistency between the market of educational services and the needs of the labor market, a significant proportion of specialists, who receive higher education, are not employed on their specialty, the unemployment rate among graduates of higher education institutions has increased. The imbalance between the market of educational services and the labor market, which manifests itself in the dominance of supply over demand, the excess of demand for certain specialties and absence of demand for others, negatively affects and reduces the level of economic security of higher education institutions. Based on the research, it is found that higher education institutions are need of providing a competitive advantage as an instrument for enhancing the level of economic security in order to meet the challenges of adaptation, survival and development in the current circumstances. The author of the article suggests certain approaches to raise the level of economic security in higher education institutions, in particular: implementation of dual education system, organization of communication between labor market and market of educational services, expansion of specialization of higher education institutions, establishment of new specialties and specialties, which are popular in society, establishment of regional education advancement foundation, creation of educational clusters, etc.

Keywords: labor market; educational service market; economic security; higher education institutions.

JEL classification: J210; I210; I220

Постановка проблеми у загальному вигляді. Питання реформування ринку освітніх послуг пов'язані із забезпеченням економіки країни кваліфікованими кадрами. Сьогодні спостерігається дисбаланс між ринком освітніх послуг та ринком праці, який проявляється у домінуванні пропозиції над попитом, перевищенні попиту на окремі спеціальності та відсутності його на інші, що негативно впливає та знижує рівень економічної безпеки закладів вищої освіти. У результаті значна частка фахівців, які здобувають вищу освіту, не

працевлаштовується за фахом. Тобто, з'являються незатребувані фахівці, які не можуть влаштуватися на роботу, і які змушені працювати не за фахом.

У цьому контексті як перед закладами вищої освіти, так і перед державою постає важливе завдання щодо забезпечення їх економічної безпеки, чому сприятиме підготовка висококваліфікованих випускників, які будуть затребувані як на вітчизняному, так і на міжнародних ринках праці, з урахуванням процесів глобалізації та євроінтеграційних пріоритетів України.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Аналіз наукових джерел останніх років показав, що науковці переважно приділяють увагу дослідженню питань забезпечення економічної безпеки підприємств, регіонів, країни в цілому. Проте в науковій літературі залишаються недостатньо дослідженими питання взаємодії ринків праці та освітніх послуг в контексті забезпечення економічної безпеки закладів вищої освіти. Дослідження щодо цього питання знайшли відображення в наукових працях таких вчених, як: М. П. Денисенко, С. В. Бреус [1], Г. В. Козаченко, Ю. С. Погорелов, Г. Д. Тюленев [2], Т. Л. Шестаковська [3], Л. П. Снігир [4], А. П. Гірман, Д. О. Земляний, К. С. Гнатченко [5], Д. Ю. Ботгаєва [6], О. В. Мартякова, О. В. Мудра [7], І. А. Либак [8] тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Останнім часом все більше загострюється проблема невідповідності ринку освітніх послуг потребам ринку праці. Дисбаланс між ринком освітніх послуг та ринком праці негативно впливає та знижує рівень економічної безпеки закладів вищої освіти. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне дослідити цю проблему і викласти своє бачення щодо цього питання.

Постановка завдання. Метою та завданнями статті є: дослідити сучасні тенденції розвитку ринків праці та освітніх послуг в Україні; визначити характерні особливості та елементи економічної безпеки закладів вищої освіти, окреслити загрози її забезпеченню; виявити проблеми взаємодії ринків праці та освітніх послуг; запропонувати напрямки підвищення рівня економічної безпеки закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний стан економічного розвитку України характеризується поглибленням диспропорцій на вітчизняному ринку праці, які полягають, зокрема, у поширенні тенденцій невідповідності рівня підготовки випускників закладів вищої освіти (ЗВО) потребам економіки, держави та вимогам роботодавців.

За таких обставин відбувається: погіршення фінансово-економічного становища ЗВО та зниження рівня їх економічної безпеки; зниження рівня матеріально-технічного забезпечення ЗВО, що здійснюють підготовку фахівців; поглиблення розриву якості підготовки фахівців для потреб економіки; зниження рівня розвитку секторів промисловості, для яких здійснюється підготовка фахівців ЗВО України; збільшення частки непрацевлаштованих випускників загальноосвітніх навчальних закладів (ЗОНЗ) та ЗВО; погіршення економічного розвитку держави у результаті зниження макроекономічних показників; зниження конкурентоспроможності України на світовій арені та, у загальному підсумку, зниження рівня економічної безпеки держави й національної безпеки в цілому [1, с.432, 435].

Економічна безпека закладу вищої освіти – це якісна характеристика ЗВО як окремого, умовно самостійного суб'єкта, що виконує сукупність явних та прихованих завдань, яка визначає його здатність продовжувати свою діяльність з урахуванням забезпечення необхідними ресурсами та дотримання визначених інтересів протягом прогнозовано тривалого періоду часу [2, с.116].

Економічна безпека ЗВО в Україні зумовлена, в першу чергу, особливостями фінансування їхньої діяльності. ЗВО, з одного боку, виконуючи державне замовлення щодо підготовки фахівців певних спеціальностей та спеціалізацій, отримують державне фінансування. З іншого боку, вони надають платні освітні послуги з навчання за контрактною формою, платні додаткові освітні послуги, здійснюють підготовку і перепідготовку кадрів за договорами з підприємствами та організаціями тощо. Також ЗВО можуть отримувати додаткові доходи від: НДДКР, що виконуються за договорами з підприємствами, видавничої діяльності (випуск газет, наукових журналів), розпорядження

своїм майном (оренда приміщень, обладнання). ЗВО отримують й інші доходи: гранти, благодійні та спонсорські внески; відсотки від банківських депозитів тощо.

При цьому, ЗВО залишаються некомерційними організаціями, оскільки їх додаткові доходи не створюють прибутку. Некомерційний характер освітньої організації передбачає, що всі доходи, які вона отримує від будь-яких видів діяльності, передбачених статутом, йдуть на фінансування основної діяльності та розвиток її матеріально-технічної бази. Тобто, ЗВО, хоча й не мають прибутку, але є економічними агентами, і тому їхню діяльність варто визнати підприємницькою з тим обмеженням, що метою діяльності ЗВО є певні соціальні результати, а не прибуток.

Сприйняття ЗВО як економічного агента потребує характеристики його діяльності в контексті дослідження економічної безпеки. ЗВО як об'єкт економічної безпеки є унікальним, оскільки на відміну від інших об'єктів економічної безпеки на мікрорівні (підприємств та організацій) виконує важливі для суспільства завдання.

Основними характеристиками діяльності ЗВО як економічного агента є: нематеріальний характер послуг; масовий характер послуг; інформаційна асиметрія щодо якості послуг; замкненість контролю якості послуги; державний контроль якості послуги; множинність одержувачів послуги; обмеженість можливості одержувачів послуги впливати на її зміст та якість [2, с.125].

Характерними елементами економічної безпеки ЗВО є:

- економічна незалежність – можливість забезпечувати фінансування поточних та необхідних інвестиційних витрат за рахунок коштів, що отримуються в процесі діяльності;
- стабільність та стійкість – можливість забезпечувати поточний стан діяльності навіть за умов суттєвого погіршення стану зовнішнього середовища й актуалізації виявлених загроз;
- здатність до розвитку та прогресу – можливість забезпечувати розширене відтворення діяльності зі створенням цільових кількісних та якісних позитивних змін стосовно окремих елементів та складників ресурсної бази ЗВО і діяльності ЗВО в цілому [2, с.116].

Зазначені елементи економічної безпеки ЗВО є взаємопов'язаними: стабільність та стійкість неможливі без економічної незалежності; наявність економічних ресурсів забезпечує можливість прогресу та розвитку, який є запорукою стабільності у майбутньому та основою формування майбутніх грошових потоків. При цьому всі три елементи економічної безпеки ЗВО є незалежними один від одного.

В сучасних умовах для забезпечення економічної безпеки ЗВО мають бути сформовані всі три елементи, оскільки відсутність хоча б одного із них робить економічну безпеку у довгостроковому періоді вкрай хиткою, або взагалі не дозволяє стверджувати про наявність будь-якої економічної безпеки.

Специфіка ринку освітніх послуг головним чином зумовлена [8, с.193]:

1. Особливістю освітніх послуг порівняно з іншими видами послуг.

Розглядаючи цю особливість ринку освітніх послуг, можна вказати на наступне: освітні послуги є нематеріальними та невідчутними до моменту їх отримання; вони нероздільно пов'язані з конкретними особами, які надають дані послуги, відтак будь-яка заміна викладача може змінити результат; їхня якість залежить не лише від виробника, але і від споживача, тобто рівня засвоєння (повноти) отриманих послуг.

2. Наявністю зв'язку між ринком праці і ринком освітніх послуг.

Навчальний заклад на ринку освітніх послуг розглядається як товаровиробник, який випускає на ринок праці фахівців і одночасно задовольняє попит роботодавців. На ринку праці відбувається певна угода між освітнім закладом як виробником і підприємством як споживачем. Внаслідок освітня установа не отримує прямих матеріальних вигод, але розраховує отримати вигоду у вигляді піднесення престижу навчального закладу та певної спеціальності, збільшення абітурієнтів, тобто підвищення свого конкурентного становища серед інших навчальних закладів. Саме в такий спосіб ринок освітніх послуг тісно пов'язується з ринком праці. Попит і пропозиція на ринку освітніх послуг залежать від попиту на фахівців на ринку праці. Ефективність ринку освітніх послуг проявляється

лише через ринок праці, де концентрується професійно-кваліфікаційний потенціал молодих фахівців і відбувається їх професійна самореалізація.

3. Поєднанням методів державного та ринкового регулювання.

Важливу роль відіграє і система державного регулювання ринку освітніх послуг, зокрема у формі державного замовлення на підготовку фахівців. Однак зростання чисельності випускників, які працевлаштовуються на роботу самостійно, яскраво свідчить про відсутність зв'язків та взаємодії ЗВО з роботодавцями. А це серйозна потенційна загроза для посилення диспропорції між структурою й обсягами підготовки кадрів з вищою освітою та потребою їх на ринку праці. Проблема зайнятості майбутніх випускників повинна враховуватися вже під час формування державного замовлення на підготовку фахівців, а також під час визначення ліцензійних обсягів їхньої підготовки [9, с.104].

Оскільки ситуація на ринку праці за час підготовки фахівця змінюється, то одним із шляхів попередження такої проблеми є прогнозування навчальними закладами та державою попиту на ринку праці як мінімум на п'ять – шість років.

Поглиблення диспропорцій, що існують на вітчизняному ринку праці, призводять до збільшення рівня безробіття, зокрема, серед випускників ЗВО.

Дані про безробітне населення за причинами незайнятості у 2012–2016 рр. наведено в табл. 1. Так, за даними табл. 1, протягом 2012–2016 рр. відбувалося щорічне коливання кількості безробітного населення у віці 15–70 років. У 2014 р. порівняно з 2013 р. спостерігалось підвищення безробіття на 22,3%, у 2016 р. порівняно з 2015 р. – підвищення безробіття на 1,4%. Загалом у 2016 р. відносно 2012 р. кількість безробітного населення збільшилася на 5,6%.

Таблиця 1

Безробітне населення за причинами незайнятості у 2012–2016 рр.
(за методологією МОП) (розроблено автором за даними [10])

Показники	Роки				
	2012	2013	2014	2015	2016
1. Безробітне населення у віці 15–70 років, усього, тис. осіб	1589,8	1510,4	1847,6	1654,7	1678,2
2. Темп зміни безробітного населення у віці 15–70 років, % до попереднього року	x	95,0	122,3	89,6	101,4
3. За причинами незайнятості, %:					
– вивільнені з економічних причин	23,5	21,9	22,3	27,8	22,4
– звільнені за власним бажанням, за угодою сторін	34,0	34,6	31,8	28,9	33,0
– звільнені у зв'язку з закінченням строку контракту або договору найму	8,4	8,1	7,8	7,5	9,4
– не працевлаштовані після закінчення ЗОНЗ та ЗВО	16,9	16,8	16,7	16,4	15,6
– робота має сезонний характер	8,8	8,4	9,3	9,9	9,7
– не зайняті через виконання домашніх (сімейних) обов'язків тощо	2,5	3,8	4,6	3,7	3,2
– звільнені за станом здоров'я, через оформлення пенсії	1,5	1,2	1,4	0,9	1,8
– демобілізовані з військової строкової служби	1,4	1,0	0,3	0,3	0,7
– інші причини	3,0	4,2	5,8	4,6	4,2

Дані за 2014–2016 рр. наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим та м. Севастополя, за 2015–2016 рр. – також без частини зони проведення антитерористичної операції.

Досить значною за даними табл. 1 є частка не працевлаштованих випускників ЗОНЗ та ЗВО, хоча спостерігається стійка тенденція до її зменшення. Так, у 2016 р. вона становила 15,6%, а у 2012 р. – 16,9%. Загалом частка не працевлаштованих випускників ЗОНЗ та ЗВО займає третю сходинку серед причин незайнятості безробітного населення у віці 15–70 років.

У табл. 2 наведено кількість зареєстрованих безробітних за професійними групами у 2017 році та кількість вакансій за ними. Дані табл. 2 свідчать про те, що порівняно з 2016 р. кількість зареєстрованих безробітних у 2017 р. скоротилася по країні загалом на 9,3%, а кількість пропонованих вакансій навпаки збільшилася на 39,7%.

Забезпеченість безробітного населення вакансіями становила по країні в цілому всього 14,2%, що свідчить про надмірну пропозицію робочої сили над попитом.

Таблиця 2

Кількість зареєстрованих безробітних та вакансій за професійними групами у 2017 році
(розроблено автором за даними [10])

Професійні групи	Кількість зареєстрованих безробітних, тис. осіб	У % до відповідного періоду 2016 р.	Кількість вакансій, тис. одиниць	У % до відповідного періоду 2016 р.	Забезпеченість безробітного населення вакансіями, %
Усього	354,4	90,7	50,4	139,7	14,2
У тому числі:					
– законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	50,3	78,0	3,2	120,5	6,4
– професіонали	29,5	89,0	5,8	123,7	19,7
– фахівці	32,4	88,5	4,9	125,8	15,1
– технічні службовці	18,9	92,7	2,2	134,1	11,6
– працівники сфери торгівлі та послуг	52,5	95,7	6,6	136,2	12,6
– кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	20,3	93,7	0,5	118,1	2,5
– кваліфіковані робітники з інструментом	31,5	87,6	11,8	149,0	37,5
– робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	67,4	95,7	8,9	153,6	13,2
– найпростіші професії, включаючи осіб без професії	51,6	96,9	6,5	154,3	12,6

Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Динаміка зміни кількості зареєстрованих безробітних та вакансій за професійними групами у 2017 році наведена на рис. 1. У розрізі професійних груп найбільша пропозиція робочої сили порівняно з попитом на неї спостерігалася серед кваліфікованих робітників сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства (забезпеченість вакансіями становила 2,5%) та законодавців, вищих державних службовців, керівників, менеджерів (забезпеченість вакансіями становила 6,4%).

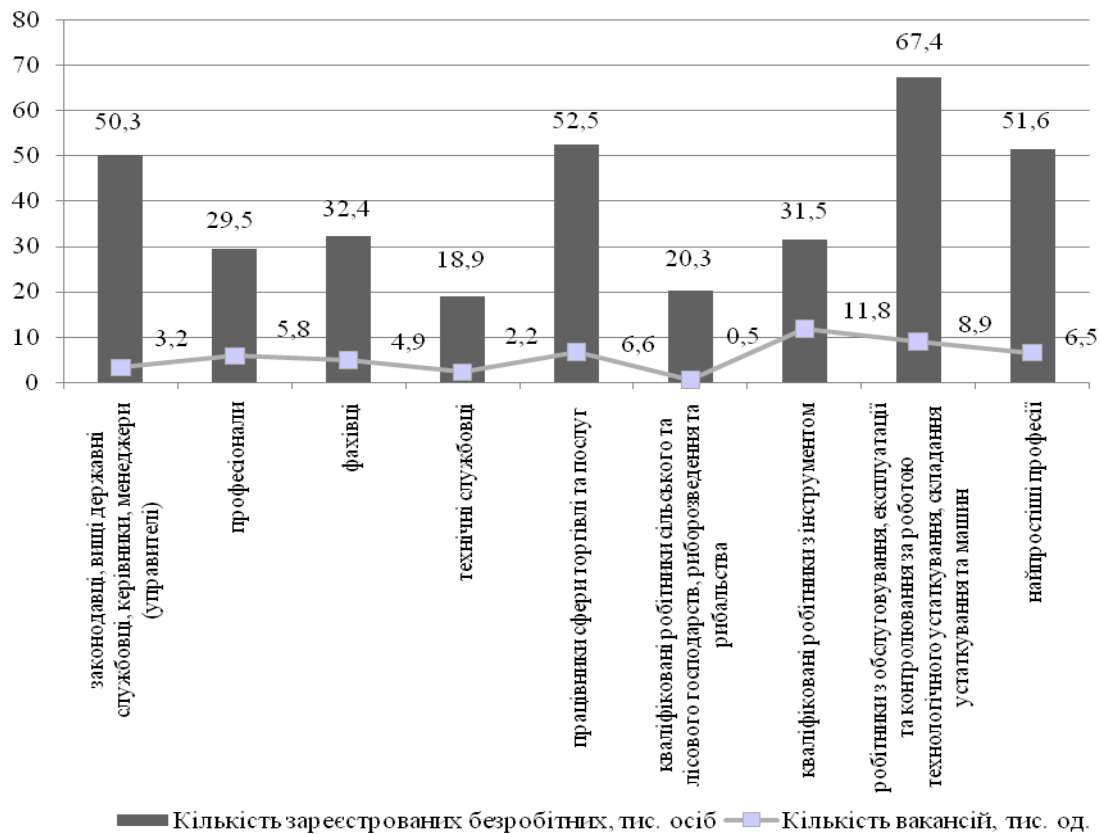

Рис. 1. Динаміка кількості зареєстрованих безробітних та вакансій за професійними групами у 2017 році (розроблено автором за даними [10])

Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

На сьогоднішній день працевлаштування випускників ЗВО перетворилося в одну із гострих соціальних проблем. Вона полягає не стільки у відсутності робочих місць, скільки в сучасних вимогах роботодавців, бажаючих відразу мати хорошого фахівця, який працював би за невисоку зарплату. Разом з тим, випускники прагнуть максимально задовольнити свої матеріальні потреби (отримувати високу заробітну плату), не завжди володіючи достатніми практичними навичками за отриманою спеціальністю. Внаслідок розбалансування цих інтересів виникає проблема безробіття серед молоді. Крім того, потрібно врахувати те, що ринок праці нестабільний, відчуває кон'юнктурні коливання, тому змінюються його потреби і вимоги до молодих фахівців. А навчальні заклади, зокрема їх випускники, не завжди вчасно реагують на ці зміни [5, с.116–117].

Важливим фактором, що впливає на таку ситуацію, є збільшення кількості абітурієнтів, які вступають на популярні, однак не затребувані в сучасних умовах спеціальності, і не віддають перевагу при вступі дефіцитним з точки зору забезпечення потреб промисловості і економіки в цілому спеціальностям, подальше працевлаштування за якими не є пріоритетним для них через низький рівень оплати праці на підприємствах. У результаті дії зазначеного фактору відбувається зменшення мобільності робочої сили, подальша локалізація випускників ЗВО у великих містах [1, с.437].

Розірваний зв'язок між освітою та виробництвом можна вважати однією з причин відірваності знань, отриманих у вітчизняних ЗВО, від вимог роботодавців. Керівники багатьох бізнес-структур не зацікавлені в участі у підготовці фахівців для потреб власних підприємств. Так, в сучасних умовах розвитку економіки України, багато вітчизняних організацій відчувають дефіцит кваліфікованих фахівців економічних та юридичних спеціальностей при їх надлишку на ринку праці. Однією з причин такої негативної ситуації є

недостатність практичного досвіду більшості випускників ЗВО, низький рівень їх підготовки щодо здатності ефективно працювати у швидкоплинному професійному середовищі та гнучко реагувати на його вимоги.

Враховуючи вищевикладене, можна констатувати, що в сучасних умовах розвитку економіки України направлення зусиль ЗВО на підвищення рівня підготовки студентів повинно відповідати вимогам ринку праці, економіки та роботодавців, що сприятиме:

- акумулюванню фінансових ресурсів та подальшому їх спрямуванню в реальний сектор економіки;
- зменшенню рівня безробіття серед випускників вітчизняних ЗВО;
- покращенню показників фінансово-економічного стану ЗВО;
- забезпеченню економічної безпеки ЗВО та підвищенню її рівня;
- забезпеченню економічної безпеки держави та національної безпеки загалом [1, с.439].

Оптимальне функціонування ринку освітніх послуг, як і будь-якого іншого ринку, в першу чергу залежить від стану конкурентного середовища. Можна стверджувати, що для вирішення завдань адаптації, виживання і розвитку в сучасних умовах у ЗВО з'явилася потреба у забезпеченні їх конкурентоспроможності, як одного з інструментів підвищення рівня економічної безпеки як самих ЗВО, так і української освіти в цілому.

Стратегія підвищення конкурентоспроможності освітніх організацій полягає у:

- забезпеченні конкурентоспроможності фахівців на регіональному, загальнодержавному та міжнародному рівнях;
- посиленні іміджу освітніх організацій завдяки їх визнанню у суспільстві, отриманні дипломів, присвоєнні грантів;
- участі науково-педагогічних працівників у міжнародних конкурсах, виставках, конференціях;
- залученні висококваліфікованих кадрів до здійснення освітніх функцій;
- поліпшенні показників функціонування освітніх організацій порівняно з попередніми періодами;
- забезпеченні ефективної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу;
- впровадженні нових підходів, принципів, методів і технологій діяльності;
- залученні всіх потенційних резервів з метою поліпшення функціонування установ [4, с.160].

Неодмінними умовами формування ефективного освітнього ринку є прозорість навчальних закладів для споживачів, підтримка рейтингів, впровадження показників освітньої статистики, в тому числі якості освіти, що дають всебічне уявлення про стан галузі, і порівняння їх з показниками, що застосовуються у розвинених зарубіжних країнах. Це створить конкуренцію між освітніми установами та призведе до оптимізації їхньої мережі, в тому числі до припинення діяльності тих освітніх установ і програм, які не здатні забезпечити необхідну якість освітнього процесу [3, с.44].

Серед чинників, які впливають на конкурентоспроможність закладів вищої освіти, можна виділити керовані та некеровані [8, с.195].

Керовані чинники – це чинники, за допомогою яких освітня установа сама формує свою конкурентоспроможність в умовах ринку освітніх послуг. До цієї групи належать: якість освітніх послуг; працевлаштування випускників; цінова політика; імідж навчального закладу; склад спеціальностей та спеціалізацій; умови навчання та проживання; інфраструктура; вступна кампанія; наукова діяльність; рівень акредитації.

Некеровані чинники відображають сукупність умов, на які навчальний заклад вплинути не може і до яких змушений адаптуватися. До цієї групи можна віднести: місце розташування навчального закладу; соціально-демографічні фактори; економічні фактори; політико-правові фактори; розвиток ринку освітніх послуг; технологічні фактори; міжнародні фактори; культурні фактори.

З усієї сукупності, якість освітніх послуг є найвагомим чинником, оскільки впливає на конкурентоспроможність навчального закладу в цілому, а також на інші чинники, зокрема, склад спеціальностей, імідж і рівень акредитації навчального закладу.

Зростання конкурентоспроможності призводить до появи нових загроз економічній безпеці ЗВО, які пов'язані:

- з появою на новому рівні розвитку навчального закладу більш сильних вишів-конкурентів;
- зі збільшенням оперованих закладом вищої освіти економічних ресурсів, що призводить до зростання можливої шкоди для його фінансової безпеки;
- з необхідністю здійснювати свою діяльність в рамках більш чітких параметрів економічної безпеки, що ускладнює процес управління ЗВО [4, с.158].

Сучасна політична, економічна і демографічна ситуації в Україні накладають свій відбиток на функціонування сфери освіти. Дані табл. 3 відображають показники кількості ЗВО за рівнями акредитації в Україні, кількості студентів та випущених фахівців в цих навчальних закладах.

Таблиця 3

Співвідношення кількості ЗВО за рівнями акредитації, чисельності студентів та фахівців (розроблено автором за даними [10])

Навчальний рік	Кількість ЗВО, од.		Кількість студентів у ЗВО, тис. осіб		Прийнято на навчання до ЗВО, тис. осіб		Випущено фахівців із ЗВО, тис. осіб	
	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації
2012/13	489	334	345,2	1824,9	99,8	341,3	92,2	520,7
2013/14	478	325	329	1723,7	93,9	348	91,2	485,1
2014/15	387	277	251,3	1438	69,5	291,6	79,1	405,4
2015/16	371	288	230,1	1375,2	63,2	259,9	73,4	374
2016/17	370 ¹	287 ²	217,3 ¹	1369,4 ²	60,6 ¹	253,2 ²	68,0 ¹	318,7 ²
2017/18	372 ¹	289 ²	208,6 ¹	1330,0 ²	59,1 ¹	264,4 ²	61,2 ¹	359,9 ²

Дані з 2014/2015 навчального року наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

¹ З 2016/17 навчального року – коледжі, технікуми, училища.

² З 2016/17 навчального року – університети, академії, інститути.

За даними Державної служби статистики України, кількість ЗВО III–IV рівнів акредитації в Україні з 2012 р. зменшилася на 45 закладів, загальна кількість студентів у них за цей же період зменшилася на 494,9 тис. осіб, а загальна кількість випущених фахівців – зменшилася на 160,8 тис. осіб. Така ситуація в останні роки пов'язана з постійним щорічним зменшенням випускників шкіл через негативну економічну та демографічну ситуацію в країні.

Діти, які закінчили ЗОНЗ, все менше вступають до ЗВО. Одна частина випускників не здатна продовжити навчання у ЗВО через певні соціальні та фінансові проблеми, а інша – орієнтована на отримання освіти за кордоном.

Невідповідність попиту і пропозиції на освітні послуги пов'язана з демографічною ситуацією. Співвідношення кількості живонароджених та прийнятих до навчання абітурієнтів показано на рис. 2. Зменшення народжуваності у 1996–2000 рр. призвело до зменшення відповідно і кількості прийнятих до навчання абітурієнтів у 2013–2017 рр. Щоправда починаючи з 2017 року, кількість абітурієнтів дещо збільшилася.

В останні роки пропозиція освітніх послуг перевищує попит, спричиняючи конкуренцію між навчальними закладами за абітурієнтів.

Із введенням єдиного незалежного тестуванням, абітурієнти мають більшу можливість вибору кількох навчальних закладів відповідно до своїх знань і вподобань. Тому абітурієнт, в першу чергу, обирає не навчальний заклад, а спеціальність, а вже потім – освітню установу, де буде навчатися обраній спеціальності. У результаті, з одного боку, на ринку освітніх послуг конкуренція між навчальними закладами підвищується, внаслідок чого страждають менш конкурентоспроможні навчальні заклади. З іншого боку, можливість вступу відповідно до своїх вподобань сприяє більш якісному навчанню студентів, що, у свою чергу, підвищує рівень знань майбутнього працівника, та його конкурентоспроможність як фахівця на ринку праці, а також і конкурентоспроможність відповідного навчального закладу на ринку освітніх послуг [8, с.194].

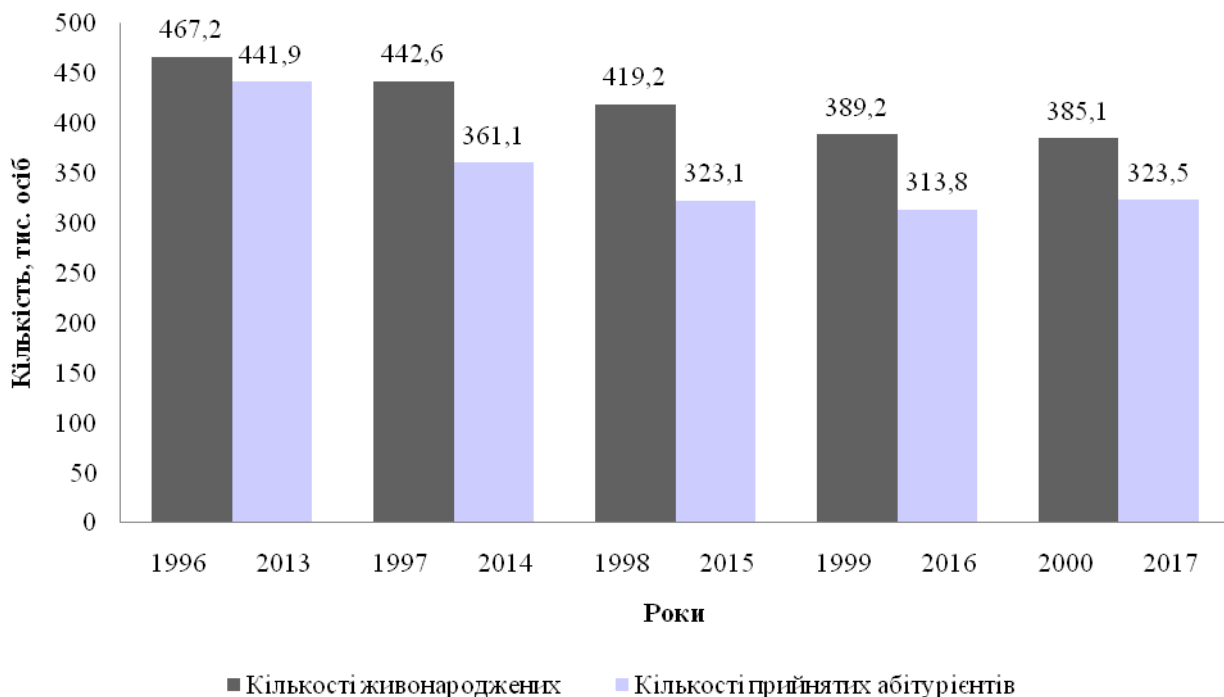

Рис. 2. Співвідношення кількості живонароджених та прийнятих до навчання абітурієнтів (розроблено автором за даними [10])

Дані з 2014 р. наведено без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

В нових умовах розвитку професійної освіти особливої актуальності набуває проблема оптимізації джерел фінансування системи вищої професійної освіти.

Для успішного здійснення своєї діяльності ЗВО потребують фінансових ресурсів. З точки зору забезпечення економічної безпеки, висока конкурентоспроможність ЗВО дозволяє:

- отримувати додаткові фінансові ресурси за рахунок надання платних послуг;
- отримувати додаткове фінансування від держави за рахунок надання більш якісних освітніх послуг, а також отримання додаткового державного замовлення;
- отримувати додаткові фінансові ресурси від представників ринку праці шляхом укладення договорів на підготовку та перепідготовку фахівців для господарських суб'єктів, які потребують висококваліфікованих фахівців;
- мати можливість купувати більший обсяг людського капіталу на стадії вступу абітурієнтів за рахунок престижності навчання у більш конкурентоспроможному ЗВО [4, с.157].

Отримувані таким чином додаткові фінансові ресурси можуть бути одним із інструментів забезпечення економічної безпеки ЗВО, а саме її фінансової складової, по-перше, з точки зору можливості їх спрямування безпосередньо на потреби системи економічної безпеки вишу, по-друге, з позиції їх використання в освітньому процесі та зміцненні позиції вишу на ринку освітніх послуг.

Незважаючи на наявність додаткових джерел фінансування ЗВО, у найближчому майбутньому повинна зберігатися значна частка освітніх послуг, фінансування котрих буде забезпечуватися за рахунок коштів державного бюджету.

З боку держави, витрати на освіту по суті є інвестиціями в кадровий потенціал виробництва. Дані табл. 4 засвідчують, що у 2012–2016 рр. держава збільшувала бюджетні видатки на освіту. Проте питома вага їх до ВВП та загальних видатків зменшувалася і в динаміці має чітку закономірність до зниження.

Таблиця 4

Динаміка бюджетних видатків на розвиток освіти в Україні
(розроблено автором за даними [12, с.11; 13, с.4; 14, с.3])

Показники	Роки				
	2012	2013	2014	2015	2016
Видатки на освіту, млрд. грн.	101,6	105,5	100,1	114,2	129,4
у тому числі:					
– дошкільну	14,6	15,7	15,2	18,1	20,1
– загальну середню	42,5	44,2	42,4	49,7	56,5
– професійно-технічну	6,0	6,4	5,9	6,2	6,2
– вищу	29,3	30,0	28,3	31,0	35,2
Видатки у % до:					
– попереднього року	x	103,8	95,9	114,1	113,3
– загальних видатків	20,6	20,9	19,1	16,8	15,5
– ВВП	7,0	7,3	6,4	5,7	5,4

Дані з 2015 р. наведено без урахування видатків бюджетів АР Крим та м. Севастополя.

Варто відзначити, що збільшення частки витрат на вищу освіту в національному доході країни може і не передбачати збільшення кількості підготовлених фахівців. Додатково виділені кошти на освіту спрямовуються на збільшення оплати праці педагогічно-викладацького персоналу, поліпшення матеріально-технічної бази закладів освіти, втілення в навчальний процес новітніх технічних засобів навчання, на якісне вдосконалення та структурну перебудову всієї системи освіти, що в кінцевому результаті приведе до підвищення якості підготовки кадрів [11, с.388].

Поява нових учасників конкурентної боротьби на ринку освітніх послуг, загострення конкуренції у зв'язку з демографічним спадом і проблемами фінансування державних ЗВО обумовлюють необхідність пошуку сучасних технологій управління економічною безпекою та конкурентоспроможністю навчальних закладів вищої освіти.

Для вирішення проблеми взаємозв'язку ринку праці й ринку освітніх послуг потрібно розробити нові підходи щодо механізмів взаємодії ЗВО та підприємств з питань забезпечення підготовки кадрів, відповідальності роботодавців за використання кваліфікованої робочої сили, працевлаштування випускників ЗВО.

На сьогодні підприємства не виявляють зацікавленості у співробітництві із ЗВО. Тому, державним завданням має стати створення соціально-економічних механізмів, які здатні включати студента до сфери інтересів підприємницьких структур. Підприємства ж, у свою чергу, повинні бути зацікавлені надавати студентам місця для проходження практики, формувати перспективний попит на молодих фахівців на основі впровадження нових технологій, напрацьованих ЗВО [5, с.117].

Існуючий рівень якості освітніх послуг в Україні не завжди відповідає вимогам економічної безпеки. Тому зусилля мають бути зосереджені на підвищенні якості освіти, забезпеченні відповідності освітніх послуг вимогам ринку праці.

Варто адаптувати до українських реалій зарубіжний досвід комбінованої (дуальної) системи навчання, відповідно до якої навчання переривається періодами практичної діяльності.

Незбіг структури випускників ЗВО (ринок освітніх послуг) та структури потреб ринку праці з кожним роком збільшується. Однією з причин розбалансованості структур ринків праці та освіти є відсутність механізмів їх інформаційної взаємодії.

Умовою ефективного функціонування будь-якого господарства є його адекватне інформаційне забезпечення і підтримка. Однією з пріоритетних задач щодо погодження ринків праці та освіти є створення інформаційної системи, що містить дані про ринок праці та освітні послуги, механізми правового, економічного та соціального захисту, формування мережі державних та недержавних організацій і установ, що займаються питаннями зайнятості студентів і випускників [3, с.43].

Неможливо забезпечити необхідну якість освіти без створення ефективної системи її контролю, при цьому система атестації та контролю якості повинна бути максимально незалежною. Мірою адекватності є державний стандарт, який виступає найважливішим важелем державного управління ринком освітніх послуг в умовах згортання бюджетного фінансування освіти і відповідної втрати фінансового впливу.

Потужними факторами розвитку конкурентоспроможності ЗВО в Україні є розширення їх спеціалізації (перетворення з технічних, педагогічних, медичних в класичні навчальні заклади), відкриття нових спеціальностей та спеціалізацій, що користуються популярністю у суспільстві.

Одним із напрямів подолання дефіциту бюджетних ресурсів є розподіл обов'язків з фінансування витрат державних навчальних закладів між бюджетами різних рівнів. Звуження ресурсної бази регіональних і місцевих бюджетів при одночасному збільшенні їх зобов'язань, заздалегідь зумовлює труднощі в реалізації такої схеми. Більш конструктивною є ідея організації регіональних фондів розвитку освіти, які дозволяли б залучити додаткові кошти на ці цілі зі сфери бізнесу. Саме це відповідає цілям економічної безпеки ринку професійної освіти, оскільки участь у таких фондах дає можливість великим роботодавцям брати участь у розробці та реалізації політики зайнятості в регіоні, дає можливість цілеспрямованої підготовки та відбору кадрів для конкретних підприємств тощо [3, с.45].

Одним із шляхів ефективної взаємодії ринків праці і освітніх послуг є організація освітніх кластерів. Кластерізація є одним з перспективних напрямів економічного розвитку учасників кластеру. Учасників кластеру об'єднує головне – через синергетичні ефекти зростає продуктивність як в самому кластері, так і в суміжних секторах [15, с.109].

Актуальність застосування кластерного підходу для організації взаємодії ринків праці та освітніх послуг обумовлена такими чинниками:

- обмежені можливості навчальних закладів для задоволення потреб усіх груп споживачів;
- посилення конкурентної боротьби між навчальними закладами;
- об'єднання зусиль усіх зацікавлених сторін у рамках освітнього кластера сприятиме підготовці кваліфікованого, конкурентоспроможного на ринку праці фахівця, здатного до ефективної роботи, готового до постійного професійного зростання, професійної та соціальної мобільності [7, с.277].

Отже, взаємодія ринків праці та освітніх послуг має істотний вплив на рівень економічної безпеки закладів вищої освіти та їх конкурентні переваги.

Висновки і перспективи подальших розробок. На основі вищевикладеного матеріалу можна зробити такі висновки. Дисбаланс між ринками праці та освітніх послуг, який проявляється у домінуванні пропозиції над попитом, перевищенні попиту на окремі спеціальності і відсутності його на інші, негативно впливає та знижує рівень економічної безпеки закладів вищої освіти.

Для вирішення питань взаємодії ринків праці та освітніх послуг, підвищення рівня економічної безпеки закладів вищої освіти, необхідно:

- впроваджувати комбіновану (дуальну) систему навчання;
- організовувати інформаційну взаємодію між ринками праці та освітніх послуг;
- розширювати спеціалізацію ЗВО, відкривати нові спеціальності та спеціалізації, що користуються популярністю у суспільстві;

- організувати регіональні фонди розвитку освіти;
- створювати освітні кластери тощо.

Подальших розробок потребують питання пов'язані з: розробкою нових підходів щодо механізму взаємодії закладів вищої освіти та підприємств з питань забезпечення підготовки кадрів, відповідальності роботодавців за використання кваліфікованої робочої сили; розробкою соціально-економічних механізмів, які здатні включати студента в сферу інтересів підприємницьких структур.

Література

1. Денисенко М. П., Бреус С. В. Вплив елементів ринку праці на забезпечення економічної безпеки вищих навчальних закладів // *Управлінська, фінансова та маркетингова діяльність підприємств в умовах нестійкої економіки : монографія / За заг. ред. К. Ф. Ковальчука. Дніпропетровськ : Пороги, 2016. С. 432–439.*
2. Козаченко Г. В., Погорелов Ю. С., Тюленев Г. Д. Економічна безпека вищого навчального закладу : підручниця забезпечення // *Фінансово-економічна безпека : стратегічна аналітика та аудиторський супровід : монографія. Х. : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015. С. 110–130.*
3. Шестаковська Т. Л. Регулювання взаємодії ринків праці та освітніх послуг як шлях зміцнення економічної безпеки системи освіти // *Інвестиції : практика та досвід. 2015. № 5. С. 42–46.*
4. Снігур Л. П. Конкурентоспроможність вищих навчальних закладів як механізм забезпечення економічної безпеки освіти // *Вісник Хмельницького національного університету. 2015. № 4. Т. 2. С. 157–162.*
5. Гирман А. П., Земляной Д. А., Гнатченко К. С. Анализ рынка образовательных услуг Украины в контексте социально-экономической безопасности // *Бизнес Информ. 2016. № 6. С. 113–118.*
6. Боттаева Д. Ю. Особенности взаимодействия рынка труда и рынка образовательных услуг // *Вестник университета. 2017. № 3. С. 215–219.*
7. Мартякова О. В., Мудра О. В. Сучасні моделі гармонізації ринків освітніх послуг та праці // *Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць. 2013. Вип. 4 (51). С. 274–281.*
8. Либак І. А. Ринок освітніх послуг і конкурентоспроможність навчальних закладів // *Вісник Хмельницького національного університету. 2012. № 2. Т. 1. С. 192–196.*
9. Сафонова В. Є. Удосконалення фінансово-економічного механізму функціонування закладів вищої освіти в Україні // *Стратегічні пріоритети. 2009. № 2 (11). С. 102–109.*
10. Державна служба статистики України : сайт. URL: <http://ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 06.04.2018).
11. Бабій Р. П. Фінансовий механізм ринку освітніх послуг у системі економічної безпеки держави // *Науковий вісник НЛТУ України. 2012. Вип. 22.15. С. 385–391.*
12. Вища освіта в Україні у 2017 році : статистичний збірник. К., 2018. 298 с.
13. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2015/16 навчального року : статистичний бюлетень. К., 2016. 171 с.
14. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2014/15 навчального року : статистичний бюлетень. К., 2015. 169 с.
15. Орлик О. В. Кластери – нова ринкова форма економічного розвитку територій // *Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць. 2012. Вип. 3 (46). Ч. 2. С. 108–115.*

References

1. Denysenko, M. P. & Breus, S. V. (2016). *The impact of labor market elements on providing economic security in higher education institutions. Management, financial and marketing activities of enterprises, facing an environment of unsustainable: monograph.* Ed. by K. F. Kovalchuk [Vplyv elementiv rynku pratsi na zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky

- vyshchyykh navchalnykh zakladiv. Upravlinska, finansova ta marketynhova diialnist pidpriemstv v umovakh nestiikoi ekonomiky monohrafiia; za red. K. F. Kovalchuka], Porohy, Dnipropetrovsk, s. 432–439 [in Ukrainian]
2. Kozachenko, H. V., Pohorelov, Yu. S. & Tiulieniev, H. D. (2015). *Economic security of higher education institution: providing background. Financial and economic security: strategic analytics and audit support: monograph [Ekonomichna bezpeka vyshchoho navchalnoho zakladu: pidhruntia zabezpechennia. Finansovo-ekonomichna bezpeka: stratehichna analityka ta audytorskyi suprovid: monohrafiia]*, KhNUMH im. O. M. Beketova, Kharkiv, s. 110–130 [in Ukrainian]
  3. Shestakovska, T. L. (2015). *The regulation of cooperation between the labour and educational markets as the way strengthening the economic security of educational system [Rehuliuвання взаємодії ринків праці та освітніх послуг як шлях зміцнення економічної безпеки системи освіти]*, Investytsii: praktyka ta dosvid, No. 5, s. 42–46 [in Ukrainian]
  4. Snihyr, L. P. (2015). *Competitiveness of higher education institutions as a mechanism of providing the economic security of education [Konkurentospromozhnist vyshchyykh navchalnykh zakladiv yak mekhanizm zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky osvity]*, Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu, No. 4, T. 2, s. 157–162 [in Ukrainian]
  5. Hyrman, A. P., Zemlianoi, D. A. & Hnatchenko, K. S. (2016). *The analysis of educational services market in Ukraine in the context of the socio-economic security [Analiz rynku obrazovatelnykh uslug Ukrainy v kontekste sotsialno-ekonomicheskoy bezopasnosti]*, Biznes Inform, No. 6, s. 113–118 [in Russian]
  6. Bottaeva, D. Yu. (2017). *The features of interaction of labor market and market of educational services [Osobennosti vzaimodeystviya rynku truda i rynku obrazovatelnykh uslug]*, Vestnik universiteta, No. 3, s. 215–219 [in Russian]
  7. Martiakova, O. V. & Mudra, O. V. (2013). *Current models of education and labor markets harmonization [Suchasni modeli harmonizatsii rynkiv osvithnykh posluh ta pratsi]*, Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen, Vyp. 4 (51), s. 274–281 [in Ukrainian]
  8. Lybak, I. A. (2012). *Educational service market and competitiveness of the higher education institutions [Rynok osvithnykh posluh i konkurentospromozhnist navchalnykh zakladiv]*, Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu, No. 2, T. 1, s. 192–196 [in Ukrainian]
  9. Safonova, V. Ye. (2009). *Improvement of financial and economic mechanism of functioning of higher education institutions [Udoskonalennia finansovo-ekonomichnoho mekhanizmu funktsionuvannia zakladiv vyshchoi osvity v Ukraini]*, Stratehichni priorytety, No. 2 (11), s. 102–109 [in Ukrainian]
  10. *Official website of the State Statistics Service of Ukraine [Ofitsiynyi sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy]*, available at: <http://ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian]
  11. Babii, R. P. (2012). *The financial mechanism of market of educational services in the system of economic security of the state [Finansovyi mekhanizm rynku osvithnykh posluh u systemi ekonomichnoi bezpeky derzhavy]*, Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy, Vyp. 22.15, s. 385–391 [in Ukrainian]
  12. *Higher education in Ukraine in 2017: statistical collection (2018) [Vyshcha osvita v Ukraini u 2017 rotsi: statystychnyi zbirnyk]*, Kyiv, 298 s. [in Ukrainian]
  13. *Key performance indicators of higher education institutions in Ukraine at beginning of academic year 2015/16: statistical bulletin (2016) [Osnovni pokaznyky diialnosti vyshchyykh navchalnykh zakladiv Ukrainy na pochatok 2015/16 navchalnoho roku: statystychnyi biuleten]*, Kyiv, 171 s. [in Ukrainian]
  14. *Key performance indicators of higher education institutions in Ukraine at beginning of academic year 2014/15: statistical bulletin (2015) [Osnovni pokaznyky diialnosti vyshchyykh navchalnykh zakladiv Ukrainy na pochatok 2014/15 navchalnoho roku: statystychnyi biuleten]*, Kyiv, 169 s. [in Ukrainian]
  15. Orlyk, O. V. (2012). *Clusters is a new market form of economic development of territories [Klastery – nova rynkova forma ekonomichnoho rozvytku terytorii]*, Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen, Vyp. 3 (46), Ch. 2, s. 108–115 [in Ukrainian]